

njivao, kako kaže, „Vergilijevu tekstu, koji je Gundulić gotovo doslovce preuzeo”, vratiti njegov prvobitni metar, ne mijenjajući ni u čemu „nedostižni uzor”. Naravno, takav *Gondula mutatus in melius* teško da odgovara modernim prevodilačkim idealima, a danas znamo i to da 1865., usprkos Getaldicevoj pobožnoj nadi izrečenoj u predgovoru, latinski više ni izdaleka nije bio univerzalni jezik Europe; na njemu se više ne pišu stihovi, a ako se pišu, to su *Franciscae meae laudes*, a ne epski heksametri.

5.

Za kraj, dopustite mi da podsjetim na jednu simboličnu koincidenciju. U temeljnom priručniku neolatinistike, pokojnoga profesora Jozefa IJsewijna i Dirka Sacréa, odjeljak o poeziji počinje upravo pregledom epike. Na samom početku toga poglavlja čitamo o tome kako je latinska epika zapravo prestala postojati sredinom XX. stoljeća: *At the final decline of Latin, after World War II, an Italian diplomat, Ippolito Galante, used Sanscrit traditions to write his Saniucta (Rome 1957), which most probably will remain for ever the last epic poem written in Latin.* („Companion to Neo-Latin Studies”, Part II, Leuven 1998). Stjecaj okolnosti je htio da u Splitu te iste godine jedan entuzijast, svećenik *Ivan Baković* (1883-1960) pretoči u latinske heksametre kanonski ep hrvatske književnosti 19. stoljeća, „Smrt Smail-age Čengića” Ivana Mažuranića („Mors Smail-age Čengić”). Šapirografirani tekst, ne računamo li kratak polemički osvrt u stručnom klasičnofilološkom glasilu (V. Gortan, „Živa antika” VIII/2), ostao je u suvremenika bez ikakva odjeka, baš kao i ponovljeno izdanje – zapravo prvo u strogom smislu riječi – u časopisu „Latina et Graeca” (34/1989). Tek je nedavno na nj argumentirano upozorio Bratislav Lučin (*Komparativna povijest hrvatske književnosti: Zbornik radova I, Split 1998*).

U najvećem broju velikih hrvatskih knjižnica prvobitna Bakovićeva teksta, po svemu sudeći, danas nema, a i ondje gdje ga ima prava je vještina do njega doći: hvarškoga dominikanca elektronski katalozi sustavno brkaju s istoime-nim plodnim autorom udžbenika poslovne korespondencije. Taj nezasluženi zaborav, kao i u Getaldicevu slučaju, povod je za jednu drugu raspravu, u nekoj drugoj prigodi. Za naš današnji zaključak najvažnije je to da je novolatinska Kaliopa utihnula istodobno u onom istom prostoru gdje se i prvi put oglasila: između dviju jadranskih obala.

Ivo Goldstein

Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant

Odnosi Bizanta i Hrvata održavali su se dugo i bili su vrlo slojeviti, jer je Carstvo na hrvatskom prostoru bilo na razne načine prisutno gotovo isto toliko koliko je i trajalo: dakle, gotovo punih 12 stoljeća. Tijekom tih stoljeća, bez obzira što su osnovne društvene i ideološke postavke ostajale u načelu nepromijenjene (kršćanstvo kao vjera, helenistička kultura i rimski pravni sustav),¹ ipak se mnogo toga promijenilo i u Carstvu i na hrvatskom prostoru. Tako su se i utjecaji Bizanta na hrvatske zemlje i na Hrvate na jedan način očitovali u 6., a na drugi u 12. stoljeću. Očigledno su u tim višestoljetnim doticajima izmjenjivala razdoblja konjunktura i kriza, odnosno vremena intenzivnih događanja i kontakata, i vremena kada tih kontakata gotovo da nije ni bilo.²

Bizantsko je Carstvo neusporedivo najviše djelovalo i utjecalo na zbivanja u primorskim dijelovima Hrvatske. Utjecaj na dinaridski i panonski pojas bio je bitno manji, i u pravilu neizravan. Vrlo se slično ponašaju i bizantski historičari: oni se stoljećima kontinuirano zanimaju za istočnojadransku obalu, ali gotovo nimalo za unutrašnjost, odnosno za kontinentalna područja zapadno od Drine. Stoga će se ovaj tekst prvenstveno baviti prijadranskim prostorima.

Mnogi su se istraživači bavili različitim vidovima bizantske povijesti na istočnojadranskoj obali, ali ih se vrlo malo, a ta nekolicina tek periferno, zapitala: što to uistinu predstavlja Bizant na tom području? Što je to što dokazuje nazočnost Bizanta? Na to pitanje, ako ga se promatra na razini političkih događaja, prilično je lako odgovoriti, jer se odgovor sužava na slijedeće: da li je postojala neposredna bizantska vlast, odnosno kontrola nad zbivanjima iz Carigrada na istočnojadranskoj obali ili nije. Ako jest, Bizant je tu, ako takve vlasti ili kontrole nema, nema ni Bizanta. No, budući da iz ranoga srednjega vijeka ima u pravilu vrlo malo podataka, tako su i o tome kako je funkcionirala bizantska vlast na istočnojadranskoj obali saznanja vrlo oskudna. Da bi se o tome nešto više reklo, potrebno je u analizu uključiti i druge pojmove.

Još su stari Grci, a onda i Bizantinci baratali pojmom „politeia” (πολιτεία), koji je na više načina označavao osobitosti života u njihovoj državi. On je višeznačan: građansko pravo, državna uprava, državni sustav, vlada, državna uredba, državni ustav, te uređen državni život, a suprotno ovom posljednjem jest rat – „polemos” (πόλεμος). Dakle, ako bizantsku vlast shvatimo kao „politeiu”, ona se od 7. stoljeća nužno suočava s različitim načinom života susjednih Slavena, Hr-

¹ Ostrogorski, *Istorija*, 48 i d.; Ostrogorski, *Povijest*, 9 i d.

² Opći pregled, Goldstein, *O naravi*; detaljnije za razdoblje do 9. stoljeća, Goldstein, *Bizant na Jadranu*.

vata i Srba, pa se, prema tome, može smatrati cjelovitim sustavom društvenih odnosa i načina života. Naravno, u tom razlikovanju sve polazi od razlika u političkom vrhovništvu – priobalni je dio bio zemlja pod "vlašću cara", dočim je zaleđe bilo područje barbarskih Sklavinija", od kojih je najznačajnija bila Hrvatska. Iz te, za rani srednji vijek neobično važne razlike, proistekle su i druge.

U ovom tekstu analizirat ću bizantsku nazočnost na hrvatskom prostoru u 12. stoljeću. Ti su se događaji odigravali nakon što je oko 1069. godine posve nestalo bizantske vlasti na istočnojadranskoj obali.³

Otada, pa sve do kraja stoljeća, Carstvo je preživljavalo teške trenutke. Godine 1071. Carstvo je zadesio katastrofalan poraz u bici kod Manzikerta protiv Turaka Seldžuka, a potom oni osvajaju velike dijelove Male Azije. Deset godina kasnije Normani su napali Drač i osvojili ga. Pečenezi su prodrli u Carstvo sa sjevera, preko Dunava – kriza je dosegla vrhunac 1090. godine, kada su stigli praktički do carigradskih zidina. Međutim, početkom 12. stoljeća, pod vlašću dinastije Komnena (1081-1180), snage su se počele obnavljati, pa onda i ambicije. Aleksije Komnen potpisao je 1110. godine sporazum s talijanskim gradom Pizom u kojem su se njezini građani obvezali da ne čine ništa što bi dovelo do toga da car izgubi "zemlje, kako one koje sada drži (misli se bizantski car – op. I. G.) pod svojom vlašću, kao i one koje će odsada prisvojiti u Hrvatskoj, Dalmaciji i Draču, pa sve do same Aleksandrije ... Piza neće sklopiti savezni s jednom osobom ili silom neprijateljskom prema Bizantu, koja bi namjerala oduzeti Carstvu ijedno područje unutar sadašnjih ili budućih granica – ponovno, od Hrvatske, Dalmacije, Drača, pa sve do Aleksandrije".⁴ Ambicija da se ponovno zauzme Dalmacija više je nego očigledna – čini se da je jedino dvojbeno da li se Dalmacija smatra vječnim carskim posjedom (nije jasno da li se misli da je ona sada unutar "sadašnjih granica *nunc sub potestate imperii*") ili će prije ili kasnije biti ponovno zauzeta (tj. bit će unutar budućih granica *acquire debetis ab hac hora*).⁵

Kako su Arpadovići 1102. godine zadobili hrvatsku krunu⁶, jaki ugarsko-hrvatski vladari postali su novi rivali Mlečanima za vlast nad Dalmacijom. Nakon dugotrajnih ratova i brojnih preokreta, nakon 1133. godine stanje se stabiliziralo: sjeverni dijelovi hrvatske obale – Istra, Kvarner i zadarsko područje naš-

³ O tome opširnije, u: I. Goldstein, Hrvati, hrvatske zemlje i Bizant, Zagreb 2003, 34-36, te, isti, 11. stoljeće: Hrvatska istiskuje Bizant iz Dalmacije, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Supplement 1, br. 1, Rijeka 2001, 377-394.

⁴ *Documenti sulle relazioni*, 52; Lilie, *Handel und Politik*, 69-75; Idem, *Byzantium and the Crusader States*, 88-89; P. Magdalino, *Empire*, 34-35.

⁵ Ferluga, *Uprava*, 121-130; Ferluga, *L'amministrazione*, 217-250; Steindorff, *Dalmatinische Städte*; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 346-351.

⁶ Šišić, *Povijest Hrvata*, 635-650; Klaić, *Povijest Hrvata u ranom*, 532-537; Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, 446-454.

li su se pod mletačkom vlašću, srednjodalmatinska regiju – od šibenskog područja pa sve do doline Neretve (uključujući Trogir i Split) podvlastili su ugarsko-hrvatski vladari, a južniji krajevi od Neretve do Ulcinja i Bara, uključujući Kotor i Dubrovnik, bili su nominalno pod bizantskom vlašću, ali su praktično bili neovisni⁷. Isprava koju dubrovački nadbiskup Dominik izdaje u svom gradu 1109. godine također u dataciji spominje cara Aleksija – ali, dok se zadarska isprava iz 1091. godine osvrće na napad Arpadovića (Ladislava i Almoša), dubrovačka to ne čini.⁸

Novo razdoblje u bizantskom angažmanu u Dalmaciji i na okolnom području počinje pedesetih godina 12. stoljeća: u vrlo složenoj vojno-političkoj situaciji u južnoj Italiji (u koju su bili upleteni Normani, papa, Venecija, Bizant i njemački car Fridrik I. Barbarossa) Emanuel Komnen je, nakon početnih uspjeha, doživio 1156. poraz kod Brindisija, pa je zauvijek morao povući svoje odrede iz južne Italije.

Tako će ubuduće u Italiji, pogotovo na njezinoj jadranskoj obali, Carstvo upotrebljavati druge metode – već je postojao niz trgovačko-političko-vojnih sporazuma između Carstva i Venecije (počev od osamdesetih godina 11. stoljeća),⁹ a postojali su i kontakti s gradskom elitom u Ankoni, Ravenni, Pizi i Genovi. Od 1157. godine Ankona je mjesto u kojem se najintenzivnije željela ostvariti Emanuelova talijanska politika. Čini se vjerojatnim da je kasnije, u šezdesetima, Fridrik Barbarossa čak iskazivao volju da dopusti, štoviše, da i pomogne Emanuelu kako bi ovaj zavladao zapadnojadranskom obalom od Otranta do Ankone, pa čak i do Ravenne.¹⁰

Na drugoj, istočnoj obali Jadrana Emanuel je vodio drugačiju politiku i koristio je vojnu moć čim su mu to prilike omogućavale. No, bizantski odnos prema Dalmaciji ne bi stoga trebalo povezivati samo s Emanuelovom politikom na Balkanu (odnosno, gledati u cjelini s njegovim nastojanjima da zavlada južnom Ugarskom i Raškom), već se i bizantska nazočnost i politika u Italiji također treba uzeti u obzir. Štoviše, čini se da je vlast u Dalmaciji bila vrlo važna da bi se realizirali daljnji planovi u Italiji i na Jadranu u cjelini. Italija je, pak, bila ključan čimbenik u Emanuelovoj politici prema Zapadu ne samo što su u njoj bili važni gradovi i prilična bogatstva, već i stoga što su ti gradovi značajno utjecali na zbivanja na istočnim granicama Carstva – u križarskim državama u Siriji i Palestini.¹¹

⁷ Ferluga, *Uprava*, 129-130; Ferluga, *L'amministrazione*, 249-250.

⁸ *Codex diplomaticus II*, 14-15.

⁹ Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, 337 i d.; Ostrogorski, *Povijest*, 187-188.

¹⁰ Schreiner, *Der Dux*; Magdalino, *The empire of Manuel*, 93; detaljno Abulafia, *Ancona, Byzantium and the Adriatic*, 198; Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180.*

¹¹ Lilie, *Handelsbeziehungen*; Lilie, *Handel*.

Kada je 1162. godine Fridrik Barbarossa razorio Milano, Emanuel je intenzivirao aktivnosti na Jadranu – "poslao je potajice neke malo važne osobe narodima ... koji su bili nastanjeni u Jonskom zaljevu (tj. Jadranu – op. I. G.), te im naredio da te narode podsjetite na Fridrikovu nezasiťnu pohlepu te da ih potaknu na otpor. Narodu Mlećana poslao je s novcem Nikefora Halupu..." (već je prije poslao novac u Ankonu)¹². Emanuelove ambicije teško je odgonetati s distance od punih osam stoljeća: nema sumnje da su Jadran u cjelini, a i njegova hrvatska obala, bili vrlo važan faktor u bizantskoj politici, pa i u shvaćanju geopolitike. Čini se da je jedan od ciljeva bilo osigurati granicu na Dunavu i Savi, te ujedinjenje Italije i Bizanta u obnovljenom Rimskom Carstvu pod carigradskim vrhovništvom. Niketa Honijat piše da je Emanuel razmišljao "da proširi granice Carstva od Istoka i daleko na Zapad sve do Herkulovih stupova" (tj. Gibraltar – op. I. G.)¹³, što znači da je želio obnoviti Carstvo toliko moćno i veliko kao u doba Justinijana ili Konstantina¹⁴.

Nije slučajno da Niketa Honijat, prije nego što prijeđe na opisivanje događaja u bizantsko-mletačkom ratu godine 1171, opisuje Jadransko more: "postoji na zapadu morski zaljev po imenu Jadran koji počinje od Sicilijskog mora i, kao neki ogranak Jonskoga mora, postaje samostalan i u dugačkom rukavcu povija se prema sjeveru"¹⁵.

Diplomatska predigra za osvajanje Dalmacije bila je vrlo duga i složena: nakon ugarsko-bizantskog rata u tridesetima, Bizantsko je Carstvo, baš kao i na Jadranu, pokrenulo i na sjeverozapadu novu ofenzivu kako bi i nauštrb Ugarske proširilo teritorij ili barem zonu utjecaja. Čarke su bile stalne, posebice na srpskom teritoriju, sve do sklapanja mira 1156. godine. Do izbivanja rata s Ugarskom došlo je nakon 1158. godine, pošto je sklopljen mir u Italiji. Tada je počela era bizantskog upletanja i jaćanja utjecaja u Ugarskoj i ona je trajala sve do 1165. godine.¹⁶ Ugarsko-hrvatski kralj Geza II. je umro 1162. godine, a Gezin brat Stjepan IV, inače Emanuelov kandidat, nije se uspio doće-

¹² *Ioannis Cinnami Epitome*, 170, 228; Abulafia, *Ancona, Byzantium and the Adriatic*, 199; vrlo je karakteristično da je Halupa bio vojni zapovjednik u ratu protiv Ugara, da je potom bio izaslanik u Veneciji te da je konačno bio prvi bizantski namjesnik u ponovno zauzetoj Dalmaciji (*Ioannis Cinnami Epitome*, 228-231, 248, 263, 265.). Car je očigledno trebao iskusnu osobu za čitavu regiju koja je bila sposobna voditi konzistentnu politiku.

¹³ *Nicetas Choniates Historia*, rec. Bekker, 208, 265; *Nicetas Choniates Historia*, rec. Van Dieten, 160, 203; Ahrweiler, *L'Idéologie politique*, 86.

¹⁴ Kao što pretpostavlja Ostrogorski, *Istorija*, 362; Ostrogorski, *Povijest*, 201-202. Vidi i Urbanaky, *Byzantium and the Danube Frontier*, 125.

¹⁵ *Nicetae Choniatae Historia*, rec. Bekker, 222; *Nicetae Choniatae Historia*, rec. Van Dieten, 171; *Vizantijski izvori* IV, 148.

¹⁶ Opširno, Moravcsik, *Byzantium*, 83 i d.; Makk, *The Árpáds*, 96 i d.; Ferluga, *Vizantijske operacije*.

pati prijestolja. No, bizantski se car uspio nagoditi s Gezinim sinom Stjepanom III. (1163-1172). Nakon kratkotrajnog rata potpisan je mirovni sporazum po kojem se Emanuel obvezao da neće poticati Stjepanova strica Stjepana IV. da ga svrgne, a kralj Stjepan je prepustio Carstvu Srijem i obvezao se poslati svoga brata Belu u Carigrad na školovanje (drugim riječima, Bela je postao talac). U isto su vrijeme Ugri odredili da Dalmacija bude Belina apanaža (nasljedstvo). To je znaćilo da će i dijelovi Hrvatske južno od Velebita u jednom trenutku praktićno biti prepušteni Bizantskom Carstvu. Međutim, Stjepan III. je pogazio rijeć i novi je ugarsko-hrvatsko-bizantski rat izbio 1165. godine.¹⁷

Bizantska je vojska pod Emanuelovim vodstvom napala Ugre kod Zemuna.¹⁸ Dio vojske pod vodstvom Ivana Duke Emanuel je poslao u Hrvatsku i Dalmaciju, i, kako prenosi Ivan Kinam, "tako dođoše pod bizantsku vlast i Trogir i Šibenik, pored toga i Split i narod Kaćića i čuveni grad Klis koji je bio podigao car Dioklecijan, Skradin i Ostrovica i Solin i ostali koji se nalaze u dalmatskoj zemlji – sve zajedno pedeset i sedam. Tako se svršiše događaji u Dalmaciji".¹⁹ Narodna je predaja zabilježila ove događaje, a Toma Arhiđakon ih je gotovo stotinjak godina kasnije prenio u svoju Kroniku: "...Emanuel je slao svoje vojvode s velikom oružanom spremom, koje su nosile obilno novaca za troškove. One su dolazile i držale su primorske gradove i veliki dio Hrvatske..."²⁰.

Upravo vlast nad primorskim gradovima bila je od ključnog znaćaja, posebice nad Splitom i Šibenikom. Baš kao i Ankona na suprotnoj obali, ova dva grada postali su bizantske baze u Dalmaciji, u koje je ušla bizantska vojska i pristigli bizantski činovnici. Ostrovica, Skradin i Klis, utvrde u unutrašnjosti koje su također držali Bizantinci, štitile su novostećeni bizantski posjed od napada iz unutrašnjosti. Stvaranjem mostobrana sjeverno i sjeverozapadno od Krke (držanjem Skradina i Ostrovice) Bizantinci su iskazali ambicije da prošire svoju vlast i prema zadarskom zaleđu i prema Zadru samom, koji je u to doba bio pod mletaćkom vlašću.²¹

Time što su podvlastili "narod Kaćića" Bizantinci su kontrolirali područje između Neretve na jugoistoku i Splita na sjeverozapadu²². Čini se da su se Kaćići već 1167. godine željeli riješiti bizantskog vrhovništva. Tada je, naime, pono-

¹⁷ V. Klaić, *Bizantsko vladanje*; M. Šufflay, *Hrvatska i zadnja pregnuća*; Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića*; N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*.

¹⁸ *Ioannis Cinnami Epitomae*, 247-9; Ferluga, *L'amministrazione*, 254-260; Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 65-66; Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180.*

¹⁹ *Vizantijski izvori* IV, 88; *Ioannis Cinnami Epitomae*, 248-9.

²⁰ Thomas, *Historia*, 73; Toma, *Kronika*, 67.

²¹ Opširnije, Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180.*

²² Ćirković, *Narod Kaćića*.

sni knez Nikola Kačić sklopio sporazum s Kotorom, a da nije ni jednom riječju spomenuo svoje odnose s Bizantom²³. Ako su Kačići uistinu ponovno postali neovisni, tada su bili prekinuti kopneni putovi između splitske i šibenske regije s jedne i ostatka bizantskog teritorija s druge strane. To bi značilo da čuvanje pomorskih komunikacija postaje problem presudne važnosti. Ako su sve ove pretpostavke točne, logično je zaključiti da osnovni interes Carstva u držanju Dalmacije (odnosno, splitske i šibenske regije) nije bio u povećavanju svoga teritorija, već da bi se suprotstavilo svojim neprijateljima ili suparnicima na obje strane Jadrana i u Italiji. Uzimajući u obzir teškoće putovanja kopnom od središnjih dijelova Carstva do Splita, pomorski su putovi očigledno bili jednostavniji i puno brži. Doduše, Kačići nikada nisu zaprijetili direktno Splitu, ali su kao gusari prijetili čitavom Jadranu – potkraj 11. i tijekom 12. stoljeća plaćali su mnogi i na istočnoj i zapadnoj obali da ih ne bi napadali – i Kotorani, i Splićani, i Dubrovčani. Nije jasno, dakle, da li su Kačići bili neovisni ili su ipak priznavali vrhovništvo Bizantskog Carstva, ali je vrhovništvo vjerojatno bilo formalno. Bizantinci su morali, da bi osigurali Split, zauzeti neke srednjodalmatinske otoke, pa su, po svemu sudeći, držali i Brač,²⁴ potom Hvar²⁵ i Korčulu.²⁶

U to je vrijeme Bizantsko Carstvo kontroliralo i Bosnu, ili barem dijelove Bosne (Emanuel je jedini bizantski car koji je u svojoj titulaturi imao i pridjev "bosanski").²⁷ Čini se da je bizantska vojska zaposjela Bosnu 1165. godine, u istom pohodu kojim je pripojila i Dalmaciju. Naime, oko 1154-5. godine Kinam naziva bosanskog bana Borića "egzarhom dalmatske zemlje Bosne ... koji je među saveznicima peonskog (tj. hrvatsko-ugarskog kralja – op. I. G.)", a kaže da "narod u Bosni ima poseban način života i upravljanja" (tj. različit od Srba – op. I. G.).²⁸ Kada je bizantska vlast u Bosni nakon 1180. godine konačno nestala, po prvi su puta ugarsko-hrvatski kraljevi dobili priliku da zauzmu bosanski teritorij: u historiografiji samo nije jasno da li se to dogodilo odmah nakon 1180. godine ili nekoliko desetljeća kasnije.²⁹

Nema mnogo podataka o odnosu lokalnog, dalmatinskog stanovništva prema Bizantincima: čini se da se Ivan Duka i njegova vojska nisu suočili s poteškoćama kada su 1165. godine zauzeli Dalmaciju. Kinam tvrdi da je Ivan

²³ *Codex diplomaticus II*, 79: Nicola kenesisus Alemusii una cum meis consanguineis et cum omnibus qui sub meo dominio sunt...

²⁴ Vrsalović, *Brač*, 67, 216.

²⁵ Novak, *Hvar*.

²⁶ Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, 81; Foretić, *Korčula*, 38-9.

²⁷ Ćirković, *Istorija*, 352; Ostrogorski, *Avtokrator*, 95-187; Ferluga, *La Dalmazia*, 198.

²⁸ *Vizantijski izvori IV*, 28, 51; *Ioannis Cinnami Epitomae*, 104, 131-2.

²⁹ Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, 454-6; Ćirković, *Istorija*, 49; Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*.

"savladao Dalmaciju", odnosno da je "ušao u nju i da je sva ubrzo u najvećem dijelu pripala caru".³⁰

Rat između Ugara i Bizantinaca opet je izbio 1166. godine, te je ugarsko-hrvatska vojska pod zapovjedništvom "župana" ušla duboko u Dalmaciju i, prema riječima mletačkog kroničara Andrije Dandola, ponovno zauzela Split, Šibenik i Trogir. Da li je baš sve bilo tako, nije jasno, jer bizantski historičar Ivan Kinam svjedoči drugačije, očigledno želeći minimizirati poraz koji je njegova vojska doživjela: "ne mnogo kasnije Huni (misli se na ugarsko-hrvatsku vojsku – op. I. G.) riješiše da ponovno zauzmu Dalmaciju. Druga vojska krenu ... ali ne uspješe ratom tamo ništa postići nego se, zarobivši Halupu, povukoše. Odmah ću ispričati kako se to Nikeforu Halupi dogodilo. Kad je on saznao da je hunska vojska stigla u zemlju, izađe iz Splita sa malobrojnim vojnim odredom. Dok su bili u pokretu, najveći broj njegovih pratilaca stalno se malo po malo osipao, pa ostaviše čovjeka kao lak plijen za neprijatelja. Oni (tj. Huni) ga opkoliše i zarobiše ga iako je pružio žilav otpor".³¹ Bez obzira kako tumačili ovu vijest, očito je da je bizantska vojska teško poražena, da je pokazala malodušnost ili barem da je Halupa ispao nesposoban da njome zapovijeda. Unatoč pristranosti, Kinamov opis daje vrlo važne podatke: čini se da su Bizantinci krenuli u unutrašnjost, u pravcu Knina, kamo je morala sva vojska koja želi sa sjevera stići na dalmatinsku obalu. Zbog planinskog okoliša i vrlo nepovoljnih uvjeta, logično je da su se bizantski vojnici uspaničili.

Ovaj je poraz izazvao Emanuelovu reakciju: uslijedio je napad na Ugarsku iz tri pravca, a 1167. godine je krenula vojska pod zapovjedništvom Andronika Kontostefana, te je u teškoj bici protiv velike ugarsko-hrvatske vojske kod Zemuna izborna najspektakularnija pobjeda koju je carska vojska postigla za Emanuelove vladavine. Nakon takvog ishoda, više ništa nije Bizantincima stajalo na putu da ne vrata vlast u Dalmaciji. Na taj je način ugarsko-bizantski rat i završio: iako nijedan izvor ne spominje što se dogodilo u Dalmaciji i južnim dijelovima Hrvatske, očigledno jest da su ti teritoriji prepušteni Bizantskom Carstvu. Kronika Henryja Mügelna tvrdi da je po sporazumu uglavljenom po bizantskoj pobjedi sporni teritorij povjeren princu Beli, što je značilo da će Bizantinci steći vlast u Srijemu, Dalmaciji i Bosni. Mihajlo Anhijalski, kasniji carigradski patrijarh (1170-1178) u govoru vjerojatno održanom 1167. godine tvrdi da su "i Hrvat i Bosanac upisani u tablice Romeja".³²

Stanje oko Dalmacije mijenjalo se do kraja šezdesetih godina vrlo brzo i Bizant i Mlečani, nekadašnji saveznici, postali su glavni suparnici i potencijalni

³⁰ *Vizantijski izvori IV*, 87-88; *Ioannis Cinnami Epitomae*, 248-9.

³¹ *Vizantijski izvori IV*, 93-94; *Ioannis Cinnami Epitomae*, 262-3; vidi, opširnije, Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180.*; također, Makk, *The Arpáds*, 100.

³² Magdalino, *The empire of Manuel*, 81; *Vizantijski izvori*, 205.

neprijatelji. Pošto je 1169. sklopio sporazum sa Genovom, a sljedeće godine s Pisom, Emanuel je 1171. godine naredio da se uhapsu svi mletački trgovci. Potom su Mlečani pripremili odgovor. Niketa Honijat tvrdi da "dobro se pripremiš za veliku borbu ... oni su sa svih strana prikupili snage i ne mali broj savezničkih lađa pribavljenih iz zemlje Slavena, sa sobom su doveli".³³ Vjerojatno pod "Slavenima" valja razumijevati vojsku koja je stigla s ugarsko-hrvatskog teritorija. Prvo je mletačka mornarica vratila Zadar iz ruku ugarsko-hrvatskog vladara, a potom je opljačkala Trogir i Dubrovnik, ali je Split čvrsto ustrajao na strani bizantskog cara. Dokumenti pokazuju da je Dubrovnik 1169. godine bio pod bizantskim vrhovništvom, potom 1171. pod mletačkim, ali je u sedamdesetima nad njim vlast ponovno zadobilo Carstvo. Trogir je, pak, bio u mletačkim rukama još 1173., pa čak možda i 1178. godine, ali je 1180. godine opet pod Bizantom. U ovim mletačko-bizantskim sukobima i jedna i druga strana očigledno su tražili od svakoga iskaze lojalnosti. Neki svećenik iz Zadra, moguće i nadbiskup osobno, ispričavao se što ne dolazi na crkveni sinod u Split 1177. godine ovim riječima: "Ako dođem, Mlečani će reći da nisam išao na crkveni sinod, nego da sam otišao kovati zavjeru protiv njih; naposljetku, bilo bi mi vrlo teško izbjeći zamke zadarskih građana, Slavena, Ugara i drugih. Stoga Vas molim da me ispričate papinskom izaslaniku i da odgodite sinod za prikladnije i mirnije vrijeme..."³⁴ Citirani tekst pokazuje i koliko je složeno bilo stanje u crkvi: snalazeći se između političkih sila i crkvenih središta, biskupi i nadbiskupi bili su smatrani za predstavnike civilnih vlasti. Jedan od takvih slučajeva bio je onaj Splitskog nadbiskupa Rajnerija (Arnira) (1175-1180), koji je otišao u Carigrad ne samo kao predstavnik splitske crkve, nego i čitavog splitskog stanovništva – barem to tako tumači Toma Arhidakon.³⁵ Daniele Farlati tvrdi da je car Emanuel Rajneriju odnosno splitskoj crkvi potvrdio povlastice "koje su se kršile te je vratio crkvi njezine posjede koje su joj moćnici zaposjeli".³⁶

Da su veze s Bizantom bile tada prilično intenzivne, svjedoči i grčki tekst na jednoj od stranica rukopisa Tomine Kronike: *Μανουήλ ἐν Χριστῷ τῷ θεῷ πιστός βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτορ Ρωμαίων ὁ Κομνηνός*³⁷ – inače uobičajena formula intitulacije – "Emanuel Komnen po Kristu Bogu pouzdan car i samodržac Romeja". Tko je tu formulu ispisao i kada, te pod kojim okolnostima, nije jasno.

³³ Nicol, *Byzantium and Venice*, 96; *Vizantijski izvori* IV, 149; *Nicetae Choniatae*, ed. Bekker, 224; ed. Van Dielen, 173, 91.

³⁴ *Codex diplomaticus II*, 99.

³⁵ Thomas, *Historia*, 72-75; Toma, *Kronika*, 72.

³⁶ Farlati, *Illyricum sacrum*, III, 204.

³⁷ Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei*, 504; o rukopisu piše i Kršnjavi, *Prilozi*.

Bizantska vlast poticala je razvoj municipalne autonomije – u šezdesetima se u dalmatinskim gradovima pojavljuju "konzuli" kao predstavnici komunalne vlasti.³⁸

U sedamdesetima je bizantska vlast u Dalmaciji i dalje bila prilično stabilna: to potvrđuje nazočnost carskih namjesnika u Dalmaciji – Nikefora Halupu zamijenio je najkasnije 1170. ili 1171. godine Konstantin Duka, drugim imenom Filokale.³⁹ Nakon Konstantina novi je namjesnik postao Rogerije "Sclavone", čija je nazočnost potvrđena dokumentima iz 1180. godine.⁴⁰

Hrvatska feudalna obitelj Šubića bila je u to vrijeme vjerojatno bizantski vazal, jer je, baš kao i mnogi drugi crkveni i laički velikodostojnici, 1180. godine Bogdančev sin Miroslav bio spomenut kao Rogerijev svjedok, što znači da mu je bio podložan. Među tim su svjedocima bili i senjski (*segnensis*) i kninski biskup (*timiensis*): ukupno se spominje šest župana (jedan od njih je i Miroslav).⁴¹ Činjenica da se spominju senjski i kninski biskup kao svjedoci bizantskom namjesniku vrlo je čudna, jer je Senj vrlo daleko od bizantskog posjeda u Dalmaciji. Slučaj kninskog biskupa je, čini se, još interesantniji: nije moguće da je kninska utvrda (ili grad) bila pod bizantskim vrhovništvom, već je vjerojatnije da su oba biskupa željeli poštivati sve vlasti na širem području, usprkos svim rizicima koje je u svom pismu spominjao zadarski nadbiskup.

No, nakon Emanuelove smrti (24. rujna 1180. godine) stabilna bizantska vlast potpuno se raspala i nestala iz većeg dijela Dalmacije. Miroslav Šubić vrlo je brzo (vjerojatno tijekom 1181. godine) počeo pomagati vojskovođu Mauru kojeg je kralj Bela III. poslao da bi u Dalmaciji ponovno uspostavio vlast ugarsko-hrvatskog kralja,⁴² što se ubrzo i ostvarilo. Iako su feudalni gospodari i primorski gradovi - komune bili vrlo brzi u mijenjanju saveznika, nije to bio rezultat njihove simpatije ili antipatije. Radilo se ponajviše o političkoj računici. Toma Arhidakon, usprkos svojih simpatija prema Bizantskom Carstvu, jednostavno konstatira da su se "poslije smrti cara Emanuela, Splićani vratili pod vlast Ugara".⁴³ Bilo je očigledno da Carstvo nema nikakvih izgleda da zadrži vlast u Dalmaciji, još manje da obnovi vlast nad tim područjem, kada ju je jednom izgubilo. Čini se da se car Isak II. Anđel bizantsko-ugarskim sporazumom iz 1185/6. godine formalno odrekao pretenzija na Dalmaciju,

³⁸ *Codex diplomaticus II*, 119, 124-5; Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, 68.

³⁹ *Codex diplomaticus II*, 129, 130; Schreiner, *Der Dux*, 302-303; Ferluga, *L'amministrazione*, 262-5.

⁴⁰ *Codex diplomaticus II*, 165-7; Ferluga, *L'amministrazione*, 265-7; Magdalino, *The empire of Manuel*, 223; Abulafia, *Ancona*, 214.

⁴¹ *Codex diplomaticus II*, 113-114.

⁴² *Codex diplomaticus II*, 117.

⁴³ Thomas, *Historia*, 76; Toma, *Kronika*, 70.

na njezine gradove i otoke.⁴⁴ Čini se da su ojačali feudalni gospodar i upravljačke elite u istočnojadranskim komunama bili nezadovoljni nestankom bizantske vlasti, jer su ugarsko-hrvatski vladari nastavili ugrožavati njihove privilegije ili municipalnu autonomiju. Ništa boljem tretmanu nisu se mogli nadati ni od uvijek opasne Venecije. Izgleda da je potkraj 12. i tijekom 13. stoljeća slika o Bizantskom Carstvu u tim krugovima i dalje bila vrlo povoljna, što onda i objašnjava svojevrsnu nostalgiju koja se za bizantskom vlašću izražava u nekim tekstovima, posebice onom Tome Arhiđakona.

Nakon 1180. godine srpski vladar Nemanja napao je Dubrovnik, potom i otoke Korčulu i Vis.⁴⁵ Dubrovnik je nekoliko godina bio neovisan, da bi 1192. opet priznao bizantsku vlast. No, kako je Bizantsko Carstvo 1204. godine propalo, Dubrovnik je ostao bez vrhovnog gospodara, pa su mu se sljedeće godine nametnuli Mlečani.⁴⁶

Od svih zapisa o bizantskoj vlasti u Dalmaciji i o odnosu lokalnog stanovništva svakako je najduži i najvažniji onaj iz djela "Historia Salonitana" Tome Arhiđakona (1200-1268). Kako je Toma uvjereni katolik, njegova antipatija prema bradatom pravoslavnim svećenicima i činjenici da svećenici mogu imati djecu logična je i on ju ne skriva: usprkos tome, on priča da je "u ono je vrijeme vladao u Carigradu Emanuel slavne uspomene. Čitava je, pak, Dalmacija i gotovo čitava Hrvatska bila podložna njegovoj vlasti. A on je sam bio vrlo dobrostiv prema svim svojim podanicima. Nije bio utjerivač dažbina, nego najdarežljiviji djelilac svoga bogatstva. Svima onima, koji su k njemu dolazili, iskazivao je počasti, svima je troškove iz državne blagajne podmirivao. I pošto je primio popis broja stanovnika grada Splita, slao je svima plaće, a djeci, koja su u kolijevci ležala, naredio je, da se daje po jedan zlatnik..."⁴⁷

Šezdesetih i sedamdesetih godina 12. stoljeća bizantska se vlast u Dalmaciji smjestila u Splitu, dočim je u prethodnim stoljećima bila u Zadru. Iz Tomina kuta gledanja carska je administracija stvarala izvrsne uvjete za razvoj grada i za očuvanje municipalne autonomije kada je ona jednom bila stvorena. Antagonizam između katoličkog stanovništva u Dalmaciji i pravoslavnog cara nije postojao. Ovakav smiren život unutar komune samo su ugrožavali moćni susjedi, Hrvati iz splitskog zaleđa. Svatko tko je mogao zaustaviti te prezrene pastire i brđane bio je, po Tomi, dobar gospodar – naravno, to je moglo biti i Bizantsko Carstvo. Tomin je stav bio dodatno radikaliziran činjenicom da je u vrijeme dok piše (polovina 13. stoljeća) čitava Hrvatska, a posebice šira split-

⁴⁴ Ferluga, *Uprava*, 147; Ferluga, *L'amministrazione*, 280.

⁴⁵ Foretić, *Ugovor*; Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom*, 68-70; Foretić, *Povijest Dubrovnika*, I, 44-45; *Istorija srpskog naroda* I, 253-254.

⁴⁶ Foretić, *Povijest Dubrovnika*, I, 57-80.

⁴⁷ Thomas, *Historia*, 73; Toma, *Kronika*, 67.

ska okolica rastrzana feudalnom anarhijom - velikaške su obitelji postale istinski gospodari zemlje, a u njima je Split imao vrlo neugodnog i nepouzdanog susjeda. Naravno, Toma i većina stanovnika Splita bili su isto tako Hrvati, ali se tradicionalne tenzije između stanovnika obalnih gradova i zaleđa nisu temeljile na etničkim, već na kulturnim i gospodarskim razlikama. Toma, kad govori o Hrvatima i Mađarima, prvenstveno se smatra građaninom Splita i štiti interese svoga grada.⁴⁸

Iako je Tomina priča svojevrsan panegirik, čini se da su dalmatinski gradovi dobili iznimne porezne olakšice kada su ponovno potpali pod carsku vlast.⁴⁹ No, Toma priča i o splitskom nadbiskupu Arniru koji je otišao u Carigrad gdje ga je toplo dočekao sam car Emanuel. Car je dao nadbiskupu novac da pokrije troškove, a prije odlaska kući "dao mu je vrlo dragocjene i ne male darove. I tako se je vratio u svoju crkvu radostan i bogat".⁵⁰ S druge strane, Toma se oštro okomio na Rajnerijeva prethodnika Girarda, jer on nije želio ići u Carigrad.⁵¹

I "Životopis svetog Arnira", napisan na hrvatskom vjerojatno u 17. ili 18. stoljeću, bilježi ove događaje. Kao predložak koristi uglavnom Tomu. Bez obzira na tako kasni postanak, kada bi se mogao očekivati antagonizam prema pravoslavlju, bizantska je vlast opisana na manje ili više isti način: spominje se Emanuel kao "dobri cesar" koji je Arniru ispunio sve želje.⁵²

Bizantska vlast u Dalmaciji između 1165. i 1180. godine ostavila je traga i u materijalnoj kulturi. Nekoliko skulpturalnih fragmenata moguće je pripisati bizantskim umjetnicima: plutej u crkvi Sv. Stjepana u Dubrovniku te dva fragmenta ambona u splitskoj katedrali (analogije sa splitskim fragmentima pronađene su u Mistri na Peloponezu). Utjecaj srednjobizantske umjetnosti očigledan je u ostacima crkve u Rogačćima pokraj Sarajeva.⁵³ Neki neizravni tragovi bizantske kulture i umjetnosti nisu ostajali samo zbog direktne bizantske nazočnosti, nego i kao rezultat kulturne i umjetničke razmjene bilo s balkanskom unutrašnjošću, bilo s nekim drugim regijama, prvenstveno Venecijom – u obje regije bizantski je utjecaj bio prilično jak.⁵⁴ Tako su i freske u

⁴⁸ Matijević-Sokol, *Toma*, 343-344.

⁴⁹ Magdalino, *The empire of Manuel*, 134.

⁵⁰ Thomas, *Historia*, 72-73; Toma, *Kronika*, 67-68.

⁵¹ Thomas, *Historia*, 68-71; Toma, *Kronika*, 62-65.

⁵² ...u to vrime Emanuel dobar cesar od Istoka gospodavaše u Carigradu, kojega vlasti tad bijaše od Splitćianih poslan Arnir s' nekoliko splitske gospode, za isprosi od njega nike milosti potribne njihovu gradu ... Pojde Arnir i biaše priat vele pošteno od cesara koi dobrovoljno prignu se učiniti mu svaka koja prosaše i tako vesel sa svojom družbom vrati se u Split, nadaren od cesara zamiritim darovima" - *Život svetog Arnira*, u: *Legende i kronike*, 138.

⁵³ Karaman, *Dva srednjobizantska ulomka*, 182.

⁵⁴ Karaman, *O putovima bizantskih crta*.

petnaestak crkava u Dalmaciji, nastale od sredine 11. do kraja 13. stoljeća, "iako nije moguće sve podvući pod zajednički nazivnik, nesumnjivo su bizantske crte kod većine najuočljivije".⁵⁵

Baš kao i u slučaju predromaničke umjetnosti, kada se u stilskim obilježjima očituje isprepletanje istočnih i zapadnih utjecaja, tako se i u slikarstvu druge polovine 11. i početka 12. stoljeća, "objedinjuju zapadne i istočne likovne spoznaje". U toj umjetnosti postoje određene "struje bizantizirajućega daha".⁵⁶

U Kotoru, gdje je bizantski politički utjecaj bio osjetno jači, to je imalo utjecaja na osnovni oblik katedrale posvećene 1166. godine. Bizantski je utjecaj očigledan u poziciji kupole podignute na sredini crkve, iznad oltara.⁵⁷

Lijevana staklena kameja sv. Demetrija, pronađena u Čitluku kod Sinja, upravo je s lokaliteta koji je mogao u drugoj polovini 12. stoljeća biti blizu granice bizantskog posjeda u Dalmaciji prema unutrašnjosti.⁵⁸

Posebno su zanimljiva četiri križa kasnobizantskog tipa nađena na području Hrvatske: prvi sa Sv. Jurja od Putalja kod Kaštel-Sućurca, drugi je iz Tučepa u Makarskom primorju, treći s lokaliteta Ležajica Glavica kod Đevrsaka u sjevernoj Dalmaciji, četvrti iz Grobnika kod Rijeke. Svi su pronađeni na grobljima, te proizvedeni u 12. stoljeću, vjerojatno u Solunu.⁵⁹ Čini se logičnim da su ih u Dalmaciju donosili bizantski vojnici ili prodavali bizantski trgovci.

Čini se da je bizantska nazočnost u Dalmaciji i u pogledu kolanja bizantskog novca trajala sve do kraja 12. stoljeća. Općenito govoreći, novac iz dinastija Komnena i Anđela posljednji su primjerci bizantskog novca koji se u Dalmaciji pojavljuju u značajnijim količinama. U jednom slučaju radi se o ostavi novca s nepoznate lokacije u kojoj dominiraju primjerci iz razdoblja Emanuela I (28 ili 32,2%), ali ima u neočekivano visokom postotku i novca relativno nevažnih careva dinastije Anđela – Isaka II. (1185-1195) (23 primjerka ili 26,4%) i Aleksija III. (1195-1203) (25 primjeraka ili 28,8%).⁶⁰ U ostavi bizantskog novca iz Dubrovnika ima primjeraka od Justinijana I (527-565), pa čak do Andronika II. (1282-1328). Aleksije I Komnen (1081-1118) je predstavljen sa 63 primjerka, Ivan II. (1118-1143) sa 2, Emanuel (1143-1180) sa 12.⁶¹

Bizantsku vlast u Dalmaciji u 12. stoljeću, iako je trajala samo 15 godina, su-

⁵⁵ Fisković, *O podrijetlu i značenju bizantskih crta*.

⁵⁶ Fisković, *Reljef*, 238-239.

⁵⁷ Karaman, *Dalmatinske katedrale*.

⁵⁸ Milošević, *Srednjovjekovni arheološki nalazi*; Takoder, Burić, *Arheološki nalazi*.

⁵⁹ Burić, *Arheološki tragovi kasnobizantske epohe*.

⁶⁰ Mirnik, *Skupni nalaz novca*.

⁶¹ Mirnik, *Numizmatički nalazi u Dubrovniku*.

vremenici su visoko cijenili. Prekratko je potrajala da bio ostavila jače biljege u civilizacijskoj slici dalmatinskog prostora, a njezina kratkotrajnost rezultat je vanjskih čimbenika, prvenstveno potpunog sloma zapadne politike cara Emanuela Komnena.

LITERATURA

- D. Abulafia, *Ancona, Byzantium and the Adriatic, 1155-1173*, Papers of the British School of Rome 52, 1984, 198-210.
- H. Ahrweiler, *L'Idéologie politique de l'empire byzantin*, Paris 1975.
- T. Burić, *Arheološki tragovi kasnobizantske epohe na istočnoj obali Jadrana (Vladavina Emanuela I. Komnena)*, Diadora 16-17, Zadar 1995, 365-383.
- Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I-II*, ur. T. Smičklas, Zagreb 1904 (I. sv. II. izd. 1967).
- S. Ćirković, *Istorija srednjovjekovne bosanske države*, Beograd 1964.
- S. Ćirković, *Narod Kačića Jovana Kinama*, Zbornik radova Vizantološkog instituta 32, Beograd 1993, 19-34.
- Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi*, ed. G. Müller, Firenze 1879.
- D. Farlati, *Illyricum sacrum*, III, Venezia 1765.
- J. Ferluga, *La Dalmazia fra Bisanzio, Venezia e l'Ungheria ai tempi di Manuele Commeno*, Studi Veneziani 12, 1970, 63-83, reprinted in J. Ferluga, *Byzantium on the Balkans. Studies on the Byzantine administration and the Southern Slavs from VIIth to the XIIth centuries*, Amsterdam 1976, 193-213.
- J. Ferluga, *L'amministrazione bizantina in Dalmazia*, Venezia 1978.
- J. Ferluga, *Vizantijske vojne operacije protiv Ugarske u toku 1166. godine*, Zbornik radova Vizantološkog instituta u Beogradu 19, Beograd 1980, 157-165.
- V. Foretić, *Otok Korčula u srednjem vijeku do 1420. godine*, Zagreb 1940.
- V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808. godine*, I-II, Zagreb 1980.
- I. Goldstein, *Bizant na Jadrani*, Zagreb 1992.
- I. Goldstein, *Bizantska vlast u Dalmaciji od 1165. do 1180. godine*, Radovi ZHP 30, Zagreb 1997, 9-28.
- I. Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb 1995.
- I. Goldstein, *11. stoljeće: Hrvatska istiskuje Bizant iz Dalmacije*, Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci, Supplement 1, br. 1, Rijeka 2001, 377-394.
- I. Goldstein, *O naravi bizantske prisutnosti na istočnojadranskoj obali 6-12. stoljeća*, Radovi Zavoda za hrvatsku povijest 24, Zagreb 1991, 5-13.
- Ioannis Cinnami Epitomae*, ed. A. Meinecke, Bonn 1836.
- C. Jireček, *Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner I.*, Archiv für slavische Philologie 25, Wien 1903, 501-521.
- Lj. Karaman, *Dalmatinske katedrale*, Radovi instituta JAZU u Zadru 10, Zadar 1963, 16-17.
- Lj. Karaman, *Dva srednjobizantska ulomka skulpture 12. stoljeća iz Dalmacije*, Zbornik za umetnostno zgodovino (Stoletov zbornik) 5-6, Ljubljana 1959, 177-181.
- Lj. Karaman, *O putovima bizantskih crta u umjetnosti istočnog Jadrana*, Starohrvatska prosvjeta 3, III. series, Split 1958, 61-76.
- N. Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Zagreb 1975.
- N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Zagreb 1989.

- N. Klaić, *Povijest Hrvata u razvijenom srednjem vijeku*, Zagreb 1976.
- V. Klaić, *Bizantsko vladanje u Hrvatskoj za cara Emanuela Komnena*, Izvješće o Kr. velikoj gimnaziji u Zagrebu 1882-1883.
- I. Kršnjavi, *Prilozi historiji salonitani Tome arcidjaka Splugotskoga*, Vjestnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskog zemaljskog arhiva II, Zagreb 1900, 129-169.
- R.-J. Lilie, *Byzantium and the Crusader States*, Oxford 1993, 88-89;
- R.-J. Lilie, *Handel und Politik zwischen dem byzantinischen Reich und den italienischen Kommunen Venedig, Pisa und Genua in der Epoche der Komnenen und der Angeloi (1081-1204)*, Amsterdam 1984, 69-75.
- R.-J. Lilie, *Die Handelsbeziehungen zwischen Byzanz, den italienischen Seestädten und der Levante vom 10. Jahrhundert bis zum Ausgang der Kreuzzüge*, u: *Veröffentlichungen des Instituts für Realienkunde des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, Nr. 16, Kommunikation zwischen Orient und Okzident Alltag und Sachkultur, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1994, 25-48.
- P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, New York, Cambridge University Press, 1993, 34-35.
- F. Makk, *The Árpáds and the Comneni, Political Relations between Hungary and Byzantium in the 12th c.*, Budapest 1989.
- M. Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon i njegovo djelo – rano doba hrvatske povijesti*, Jastrebarsko 2002.
- A. Milošević, *Srednjovjekovni arheološki nalazi na položaju antičkog Aequuma*, Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 15, Zagreb 1992, 145-150.
- I. Mirnik, *Numizmatički nalazi u Dubrovniku* (Prethodni izvještaj o bizantskom novcu), u: *Etnogeneza Hrvata*, Zagreb 1996, 169-177.
- I. Mirnik, *Skupni nalaz novca iz 12. stoljeća u Dalmaciji*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. serija, sv. 14, Zagreb 1981, 97-114.
- G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Budapest 1970.
- Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. Bekker, Bonnae 1835.
- Nicetae Choniatae Historia*, rec. I. A. Van Dieten, Berlin-New York 1975.
- D. Nicol, *Byzantium and Venice*, Cambridge 1988.
- G. Novak, *Hvar kroz stoljeća*, Zagreb 1960.
- G. Ostrogorski, *Autokrat i samodržac*, Glas Srpske kraljevske akademije 84, Beograd 1935, 95-187.
- G. Ostrogorski, *Istorija Vizantije*, Beograd 1969.
- G. Ostrogorski, *Povijest Bizanta*, Zagreb 2002.
- T. Raukar, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, Zagreb 1997.
- P. Schreiner, *Der Dux von Dalmatien und die Belagerung Anconas im Jahre 1173. (zur Italien- und Balkanpolitik Manuels I.)*, *Byzantion* 41, 1971, 290-292.
- L. Steindorff, *Die dalmatinischen Städte im 12. Jahrhundert*, Köln-Wien 1984.
- F. Šišić, *Povijest Hrvata za kraljeva iz doma Arpadovića, I (1102-1205)*, Zagreb 1944.
- F. Šišić, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, I izd., Zagreb 1925, II. izd., Zagreb 1990.
- M. Šufflay, *Hrvatska i zadnja pregnuća istočne imperije pod žezlom triju Komnena (1075-1180)*, Zagreb 1901.
- Thomas archidiaconus: Historia Salonitana*, Monumenta spectantia historia Slavorum meridionalium 26, ed. F. Rački, Zagreb 1896.
- Toma Arhidakon, *Kronika*, ur. i prev. V. Rismondo, Split 1978.
- A. Urbansky, *Byzantium and the Danube Frontier*, New York 1968.
- Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, I-IV, Beograd 1955 i d.
- D. Vrsalović, *Povijest otoka Brača*, Supetar 1968.

Olga Perić

O znanstvenom radu Veljka Gortana (1907-1985)

Povodom 20. obljetnice smrti¹

Sastali smo se danas pod okriljem Hrvatskoga društva klasičnih filologa sa željom da se prisjetimo znanstvenoga rada sveučilišnog profesora i akademika Veljka Gortana. Mnogima je od nas bio učiteljem i profesionalnim uzorom. A mlađi latinisti, koji nisu imali sreću slušati njegova predavanja, znaju ga po njegovu znanstvenom radu i doprinosu hrvatskoj kulturi. Zna ga i najmlađa – učenička i studentska generacija – po udžbeniku "Elementa Latina" i po gramatici latinskog jezika, nezaobilaznim i nenadmašivim knjigama za nastavu i učenje latinskoga.

Profesionalni je život Veljko Gortan započeo kao profesor grčkog i latinskog na klasičnim gimnazijama u Splitu i Zagrebu (1931-1945), a od 1945. godine sve do umirovljenja 1977. predavao je latinski jezik i književnost na Odsjeku za klasičnu filologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Kao ugledan znanstvenik sudjelovao je u radu mnogih kulturnih i znanstvenih ustanova Hrvatske². Bio je poznat i cijenjen u širim međunarodnim krugovima.

Cilj nam je danas ukratko prikazati kojim se temama bavio Veljko Gortan. Objavio je preko 150 znanstvenih i stručnih radova, a najvažnija područja njegovih interesa bila su sljedeća:

- klasična filologija
- hrvatski latinizam
- leksikografija
- hrvatski književni jezik.

Ukazat ćemo kronološkim redom na najvažnije radove vezane za ove teme. Odmah valja istaći da Veljko Gortan nije tim temama pristupao isključivo kao autor teorijskih radova, nego je bio i priređivač tekstova i kritičkih izdanja, zatim prevoditelj, urednik, te pisac popratnih studija u predgovorima ili pogovorima.

¹ Izlaganje je održano na "Okruglom stolu u čast prof. Veljka Gortana o 20. obljetnici smrti" 26. studenoga 2005. u Klasičnoj gimnaziji u Zagrebu

² Detaljan životopis s osvrtom na cjelokupnu djelatnost prof. Veljka Gortana napisao je prof. Milivoj Sironić: "Veljku Gortanu – in memoriam", *Spomenica preminulim akademikima* – sv. 39, JAZU, Zagreb 1987, str. 25-32. U istome je izdanju Pavao Galić priredio i objavio popis radova Veljka Gortana (str. 35-45).